

ІСТОРИЧНИЙ СЛОВТВІР ТОПОНІМІВ УКРАЇНИ: КИЇВСЬКОРУСЬКИЙ (ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИЙ) ПЕРІОД

У статті розглядаються способи і засоби творення понад 590 дериватів з близько 640 реєстрових топонімів київськоруської доби XI — початку XIV ст., які зафіксовані давньоруськими літописами на територіях, що нині входять до складу України. Попри давність, а подекуди й доісторичне походження літописних географічних назв абсолютна більшість їх має чітко виражену словотвірну похідність у межах лексико-семантичного, морфолого-синтаксичного, морфологічного та синтаксичного способів, які в процесі реалізації виявляють значну специфіку порівняно з апелитивною лексикою.

Ключові слова: топоніми, словотвір, способи словотворення, словотвірний тип, київськоруський (давньоукраїнський).

Протягом кінця 70-х — початку 80-х років у вітчизняному мовознавстві було видано кілька академічних монографій з історії української мови, які охоплюють основні мовні рівні: Фонетика (1979), Морфологія (1978), Лексика і фразеологія (1983), Синтаксис (1983). З проміжних рівнів української мови в історичному аспекті досліджено лише фразеологічний, і то в комплексі з лексико-семантичним. Інші два проміжні рівні — морфонологічний та словотвірний, які з огляду на тісний взаємозв'язок могли б аналізуватися і спільно, — об'єктом системного історичного вивчення не обиралися. І якщо в галузі історичної морфонології поки що немає вагомих напрацювань, то в історичному словотворі є значні результати. Можна відзначити монографію С. П. Бевзенка, у якій розглядаються питання історії морфологічного словотвору української мови¹, цикл монографій з історичного словотворення деяких тематичних груп іменників української мови П. І. Білоусенка, у тому числі і в співавторстві з В. В. Німчуком², колективну працю зі словотвору сучасної української літературної мови³ та ін., але комплексного аналізу всіх способів і засобів творення слів в історії української мови досі не здійснено, у зв'язку з чим видання відповідної монографії залишається актуальним⁴.

¹ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору. — Ужгород, 1960. — 416 с.

² Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). — К., 1993. — 215 с.; Білоусенко П. І., Німчук В. В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця). — К.; Запоріжжя, 2002. — 206 с.; Білоусенко П. І., Німчук В. В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина). — Запоріжжя; Ялта; К., 2009. — 250 с.

³ Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. — К., 1979. — 407 с.

⁴ Див.: Білоусенко П. І., Німчук В. В. Історія української мови: Словотвір. Ч. 1. Іменник (проспект). — Запоріжжя; К., 2013. — 82 с.

До системно не досліджених об'єктів українського історичного словотвору належить і пропріальна лексика, зокрема топоніми України, які в плані історичної деривації розглядалися лише епізодично на рівні окремих назв, регіонів, словотвірних типів, хронологічних зрізів тощо. Не опрацьована в повному обсязі ця проблема і в східнослов'янському мовознавстві, зокрема стосовно географічних назв Київської Русі. З наявних праць варто відзначити монографію Н. В. Подольської, яка присвячена діахронному аналізу давньоруських і східнослов'янських типових топооснов з позицій чотирьох із семи виділених автором способів словотворення: словоскладання (юкстапозиції), (осново)складання (композиції), префіксації та плюралізації, що зумовлено предметом дослідження⁵. Водночас стан розвитку сучасної української ономастики й актуальність зазначеної проблеми не лише дозволяють, а й спонукають до системного опису історичного словотворення топонімів України порівняно з деривацією загальних назв.

Відповідно до трьох періодів розвитку української мови — давньоукраїнського (київськоруського; XI–XIII ст.), староукраїнського (козацької доби; XIV–XVIII ст.) і новоукраїнського (сучасного; XIX–XXI ст.) — виділено три основні хронологічні зрізи творення топонімів України. У пропонованій статті на матеріалі понад 590 дериватів із близько 640 реєстрових топонімів, зафіксованих у літописах Південної Русі⁶, розглядається словотворення географічних назв першого (київськоруського) періоду, з якого бере початок формування власне української мови.

Топоніми є надзвичайно чисельними і специфічними власними назвами, які за семантичними і формальними ознаками суттєво відрізняються від інших класів власних назв і особливо від загальних назв. Але вони є органічною частиною лексичної системи української мови, тому їхнє словотворення відбувалося й відбувається за її законами в межах відомих способів і за допомогою продуктивних чи непродуктивних у відповідний період засобів. Характерна для власних назв специфіка простежується і на словотвірному рівні, зокрема в особливостях реалізації та в продуктивності лексико-семантичного, морфолого-синтаксичного, морфологічного, синтаксичного способів, у словотвірній похідності переважної більшості онімів, які незалежно від часу виникнення майже завжди виявляють безпосередній чи опосередкований зв'язок з апелятивною лексикою, у помітно більшій ролі екстралінгвальних чинників у процесі формування та вивчення пропріальної лексики порівняно із системою загальних назв. На відміну від апелятивів значна частина топонімів з непохідними основами зберігає мотиваційний зв'язок з відповідними твірними словами, через що географічні назви відносно рідко перестають бути об'єктом словотвору, хоч історичну дериваційну похідність деяких з них дозволяє виявити лише етимологічний аналіз. Так, із майже 640 літописних київськоруських топонімів до непохідних можна віднести трохи більше сорока (понад 7,0%), та й то умовно, бо цю групу формують близько півтора десятка прадавніх одиниць, з яких половина закінчується на -а, що має ностратичні витоки як словотвірний афікс, який «виявляє або констатує функцію локалізування, тобто асоціювання певного об'єкта з якимось місцем»⁷,

⁵ Подольская Н. В. Типовые восточнославянские топоосновы : Словообразовательный анализ.— М., 1983.— С. 6–8.

⁶ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак.— К., 1985.— 255 с.

⁷ Капанцян Гр. Суффиксы и суфигированные слова в топонимике древней Малой Азии (их генезис, языковая принадлежность и территориальное распространение).— Ереван, 1948.— С. 12.

і було продуктивним топоформантом (суфіксом) ще в праслов'янській мові. Також до цієї групи входять понад 30 назв іншомовного походження, які в мові-джерелі на території України є або давнім субстратом, або пізнішим суперстратом із прозорою словотвірною структурою, але носіями української мови сприймаються як непохідні слова, вивчення яких доцільно вести в межах словотвірних систем відповідних мов. До першої підгрупи, крім топонімів на *-а*, що кваліфікуються як непохідні або історичні флективні назви, належить кілька утворень, оформлених як деривати з гідронімним суф. **-jъ*, який частково зберігав продуктивність у київськоруський період: р. *Альта* < **el-t- / *al-t-* «текти; пливти, лити» + *-а* (ЕСЛГНПР⁸, 17), ур. *Ліна* < **lyp- / lъp-* «рвати, драти» + *-а* (там же, 81), р. *Семь* (сучас. *Сейм*) < псл. **Semь* < **K'emj-* < **k'eu-m-* «ясний, світлий» (там же, 141), р. *Сньвь* < **snu-* «пливти, текти» > **sny-* + **-ъve / *-ъвь* (там же, 144). До другої підгрупи — р. *Истрь* < фракізм з іє. **is(ə)ro-s* із вставним *-t-* (там же, 64–65), м. *Бако́та* (раніше річка і місцевість) < іллір. або кельт. *bak / бак* «бик, буйвіл» + *-at- / -ot-* у збірному значенні (ЕСТУ, 30–31), р. *Калалы*, букв. «скеляста» < тюрк. *kaja / gaja* «скеля» + *-ly(y)* (ЕСЛГНПР, 67–68) та ін. Поодинокими з-поміж них є прадавні топоніми дослов'янського субстрату, що містять основи та архаїчні суфікси індоевропейського або й нострагичного походження. До таких належать: назва р. *Ікв́а* < іє. **ei-k-* «іти» + **-va* (ЕСТУ, 232), назва р. *Псел* < **pis-* / *ps-* «мочити(ся)» < нострат. **p'isA* «бризкати» + суфікс нострат. походження *-el* (там же, 394).

Залежно від використання чи невикористання нових дериваційних засобів порівняно з твірними словами топоніми різних способів словотвору поділяють на дві групи: 1) назви дотопонімного рівня деривації — відапелятивні та відонімні, що сформувалися як певні звукокомплекси до їхнього вживання в ролі актуальних топонімів, тобто слів з новим номінаційним значенням: м. *Мльницьа* < *мльница* (ЕСЛГНПР, 91), пос. *Онѣтъ* < р. *Онѣтъ* (там же, 95); 2) назви топонімного рівня деривації — відапелятивні та відонімні, що сформувалися як відповідні деривати за допомогою властивих їм словотвірних засобів (формантів), які не лише семантично, а й структурно відрізняють такі похідні слова від мотивувальних: м. *Коростьнь* < *короста* «нерівна місцевість» + *-нь* (там же, 70), якщо це не семантичне утворення від друс. **коростьнь*; пор. рос. *коростень* «болотне купиння» (ЕСТУ, 280), печера *Феодосьєва* < *Феодоси* (ЕСЛГНПР, 169), р. *Л(ь)тица* < поле *Л(ь)то* (там же, 85). До першого рівня належать топоніми, утворені лексико-семантичним способом, і безформантна частина морфолого-синтаксичних похідних, до другого — афіксально розширені в процесі останнього словотворного акту морфолого-синтаксичні деривати, морфологічні та синтаксичні утворення.

Назви дотопонімного рівня деривації включно з переосмисленими відонімними утвореннями переважають над структурно модифікованими похідними топонімного рівня деривації (близько 55 % перших проти понад 45 % других назв). Більшу частину їх утворено лексико-семантичним (семантичним) способом, хоч існує думка про те, що цей спосіб «виявляється виключно діахронічно; утворені таким чином слова становлять результат довгого розвитку різних значень певного слова»⁹. Такий висновок справедливий щодо загальних назв, але в топонімії й загалом у пропріальній лексиці лексико-семантичний спосіб належить до найдавніших і найпродуктивніших¹⁰. Зокрема, у системі похідних літо-

⁸ Список скорочень див. у кінці статті.

⁹ Словотвір сучасної української літературної мови.— С. 27.

¹⁰ Там же; *Карпенко Ю. О.* Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору // *Мовознавство*. — 1992. — № 4. — С. 3–10.

писних топонімів Південної Русі, що формують давньоукраїнський прошарок назв, зафіксовано понад 170 утворень, які належать до цього способу (близько 30 % від усіх дериватів і понад 53 % від семантичних похідних). У його межах із приблизно однаковою продуктивністю реалізується два різновиди: 1) онімізація загальних назв (переважно географічних термінів і меншою мірою групових назв людей у множині): м. *Звенигородъ* < *звенигородъ* «укріплене місце, де дзвонили під час наближення ворога» (ЕСЛГНПР, 61–62), р. і ур. *Чьрторыя* < *чьрторыя*; пор. укр. *чорторія* «яр», *чорторій* «великий вир; глибока яма, в якій утворюється вир; глибокий рів, яр, провалля» (ЕСУМ, 6, 345), *Їкраина* < *їкраина* «порубіжна місцевість» (ЕСЛГНПР, 165–167), м. *Броды* < *броды* «броди, шляхи, проходи» (там же, 24), пос. *Ђѣтичи* < *дѣтичи* «ті, що живуть біля р. *Вѣта*» (там же, 163–164), р-н Києва *Жидове* < етнонім *Жидь*¹¹ у множині (там же, 59); з огляду на вперше набутий відапелятивними похідними статус власних географічних назв їх ще називають первинними топонімами¹²; 2) трансонімізація інших онімів — переважно суміжних топонімів, власних назв культових споруд (агіонімів) і групових назв людей за належністю їх до певного роду: пос. *Льтава* < р. *Льтава* (там же, 83), брід і пагорб *Витичевъ* < м. *Витичевъ* (там же, 31–32), ц. *Сватога Ильи* (там же, 134) < день (свято) *Сватога Ильи*, брід *Воровичи* < патронім *Воровичи* (там же, 34); зважаючи на повторне використання інших власних назв у функції топонімів, такі похідні ще називають вторинними¹³.

Структурною особливістю давньоукраїнських топонімів, утворених способом онімізації апелятивів, є те, що практично всі вони — однокомпонентні назви у формі однини, рідше множини, з основами іменників різного походження, але лише зазначених тематичних груп. Що ж до київськоруських дериватів, утворених способом трансонімізації, то тут переважають (майже дві третини похідних цього типу) складені відагіоніміні мікротопоніми, мотивовані власними назвами християнських свят і святих, що в абсолютній більшості мали на дотопонімному рівні форму родового належності: ц. *Сватога Василя* (ЕСЛГНПР, 133), м-р *Сватога Иоанна* (там же, 135), м-р і ц. *Сватога Михаила Великого* (там же, 136). Поодинокими є відагіоніміні мікротопоніми в інших граматичних формах компонентів: ц. *Сватою Мдченикѣ Борисѣ и Г(ъ)лебѣ* (там же, 140–141). Велика кількість сакральних назв зумовлена прийняттям й активним поширенням християнства в Київській Русі, що супроводжувалося будівництвом відповідних культових споруд насамперед у князівських містах. Однокомпонентні назви, утворені способом трансонімізації, є переважно відгідроніміними (пос. *Хороль* < р. *Хороль* — там же, 171) та відантропоніміними у формі множини (с. *Ольжичи* < патронім у множині *Ольжичи* — там же, 95). На думку деяких дослідників, наявність закінчення множини в структурі онімів, незалежно від того, на якому етапі деривації воно приєдналося, дає підстави для віднесення всіх їх до назв, утворених способом плуралізації¹⁴, хоч такий словотворчий або формотворчий акт найчастіше відбувався на дотопонімному рівні, тобто в структурі твірного слова.

¹¹ В українській мові, на відміну від більшості європейських, етноніми прийнято кваліфікувати як загальні назви людей за їхньою етнічною належністю або як такі, що займають проміжне місце між загальними і власними назвами, тому семантично похідні від них топоніми віднесено до утворених способом онімізації.

¹² Подольская Н. В. Знач. праця. — С. 6.

¹³ Там же.

¹⁴ Подольская Н. В. Знач. праця. — С. 95–108.

Значну групу топонімів у формі не іменників становлять назви, які зберігають граматичні ознаки інших частин мови, насамперед прикметників. Серед них трохи менше 24% від загальної кількості похідних належать до дотопонімного рівня деривації (у межах цього рівня їхня частка становить понад 43 % одиниць), оскільки вони утворюються без будь-яких морфологічних змін якісних або відносних прикметників, що були означеннями відповідних номенклатурних імен, способом їх одночасної субстантивації та онімізації. Наприклад: гори *Голые* < *голые* «голі, не покриті рослинністю» (ЕСЛГНПР, 43), двір *Красьнии* < *красьнии* «прекрасний, красивий, приємний» «червоний; красивий, гарний» (там же, 73), р. *Молочьная* < *молочьная* «мутна, подібна за кольором до молока» (там же, 89) з можливим конотативним значенням «поживна, щедра на ресурси» (пор. друс. фолькл. *рѣки молочныѣ, берега кисельныи*) або з антонімічною семантикою «чиста», навіваю південно-східними впливами; пор. давньоруську фіксацію тюркської назви р. *Сѣтънь* < тюрк. *süten* «молочна», яка впадає в оз. *Молочне* (там же, 150), відповідну основу в тюркському фольклорі та в індійській міфології, де існує опозиція *молоко* «чистий» і *кров* «нечистий», «що певним чином могло відбитися і в гідронімній типології великих азіатських регіонів»¹⁵. Деякі назви в ад'єктивній формі виникли внаслідок субстантивації та онімізації таких прикметників або їхніх значень, які нині вже застаріли: м. *Березьи* < **березьи* — варіант до пізнішого *березовьи* < *береза* (там же, 19), м. *Дѣбнь* < *дѣбнь* «дубовий» (там же, 53), ліс *Голѣбьи* < *голѣбьи* — про голубі, світлі породи дерев на противагу темним, які відбиті в назві *Черньи лѣсъ* (там же, 43).

Паралельні процеси субстантивації та онімізації колишніх означень у структурі словосполучень з препозитивними номенклатурними іменами спричиняються до поступової втрати останніх і формування однокомпонентних географічних назв дотопонімного рівня деривації з елементами двох способів словотворення — морфолого-синтаксичного і лексико-семантичного, хоч в ономастичній літературі їх часто кваліфікують як онімізовані назви, тобто лексико-семантичні утворення.

Подекуди означуване номенклатурне ім'я в структурі твірного атрибутивного словосполучення має вагоме семантичне і функціональне навантаження, у зв'язку з чим на онімному рівні воно не нейтралізується, а займає позицію після означення і набуває статусу повноцінного компонента складеного топоніма. У такому разі реалізується інший різновид лексико-семантичного способу — лексикалізація та онімізація твірного словосполучення: м. *Бѣлая Вѣжа* < *бѣлая вѣжа* «біла вежа, башта» (там же, 26), дерево, можливо, язичницьке капище *Добрьи дѣбъ* < *добрьи дѣбъ* (там же, 51), ур. *Святославля криница* — від словосполучення з відповідним посесивом і географічним терміном (далі — ГТ) *криница* «криниця» (там же, 140), *Золотые ворота* (*Златые врата*) < *золотые ворота* — за аналогією до парадних воріт головної брами Константинополя, звідки прийшло християнство в Київську Русь, або ж за наявністю золотої бані чи обрамлення воріт золотом, позолотою (там же, 62; ЕСТУ, 226–227). Усього таких похідних понад 1,5 % від усіх дериватів і менше 3 % від назв дотопонімного рівня номінації.

Лексикалізуються та онімізуються переважно атрибутивні словосполучення, означальний компонент яких узгоджується з опорним. Але в поодиноких ви-

¹⁵ Желзняк І. М. Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпряньського Правобережжя. — К., 1987. — С. 48.

падках таким способом утворюються топоніми з іншими видами синтаксичного зв'язку між компонентами, зокрема з керуванням: м. *Городьць на Вост(ь)ри* < *городьць на (р.) Вост(ь)ри* (ЕСЛГНПР, 45), шлях *Изъ Грець по Днѣпрѣ* (там же, 63).

До назв дотопонімного рівня деривації належить непродуктивна група (всього два топоніми) у формі родового належності, яка онімізується, напр.: пос. *Ормина* < род. відм. етроніма **Орминь* «вірменин» (там же, 96), заплава *Браневича* < род. відм. патроніма **Браневичь* (там же, 24). Непродуктивність таких похідних зумовлена тяжінням кодифікованих топонімів книжного стилю до морфологізованих форм вираження (форм іменників, прикметників або іменних атрибутивних словосполучень у називному відмінку), натомість у системі мікротопонімів, які характерні для некодифікованого розмовного мовлення, творення назв від родового належності є досить поширеним.

Назви топонімного рівня деривації в давньоукраїнській мові становлять понад 45 % від загальної кількості похідних топонімів. Вони також є неоднорідними за способами й засобами словотворення. Провідне місце з-поміж них (понад 28 % від усіх дериватів і понад 61 % від назв топонімного рівня) займають морфологічні похідні у формі посесивів на *-jь (*-ja, *-ji), -ов- / -ев-, -ин-: м. *Вьсеволожъ* < *Вьсеволодъ* + *-jь (там же, 39–40), поле *Ольгово* < *Ольгъ (Олегъ)* + -ово (там же, 95), двір *Лихачевъ* < *Лихачъ* + -евъ (там же, 81), ур. *Малотинъ* < *Малота* + -инъ (там же, 87). Дериваційна особливість таких топонімів полягає в тому, що вони виникали як прикметникові (присвійні) означення до відповідних номенклатурних імен або як самостійні назви за допомогою відповідних суфіксів, у зв'язку з чим їхня словотвірна природа є двоякою: такою, що поєднує морфолого-синтаксичний спосіб, а саме субстантивізацію прикметникових форм, із власне морфологічним — топонімною суфіксацією. Із часом, коли посесивна форма в плані функціонування повністю «відривалася» від співвідносного номенклатурного імені, вона і семантично, і структурно (особливо у формі чол. роду) набувала ознак самодостатнього топоніма іменникового типу: м. *Кысвъ* < *Кьи* + -евъ (там же, 77–78), м. *Чьрнобыль* < **Чьрнобыльъ* + *-jь (там же, 174; ЕСТУ, 513), м. *Пиратинъ* < *Пирата* + -инъ (ЕСЛГНПР, 101–102). У зв'язку з цим такі топоніми в сучасній ономастиці кваліфікують переважно як суто морфологічні утворення.

Природа посесивів така, що вони виражають належність предмета, об'єкта чи суб'єкта комусь, тому закономірним у системі топонімів є те, що переважна більшість із них утворена від антропонімів — імен і прізвиць власників відповідних географічних об'єктів, що було актуально для середньовічної феодальної держави, у якій різне майно належало князям, дружинникам, ченцям, іншій знаті: м. *Львовъ* < *Лвь* — ім'я сина князя Данила Галицького (ЕСЛГНПР, 84–85), двір *Ярославль* < *Ярославъ* + *-jь (там же, 178). Значно рідше твірними словами були загальні назви осіб за їхнім соціальним станом, етнічною належністю, родом діяльності тощо: двір *Кънажъ* < *къназь* + *-jь (там же, 75–76), торг *Бабинъ* < *баба (Баба?)* + -инъ (там же, 18), ворота *Епископли* < *епископъ* «церковний ієрарх» + *-ju (там же, 58). І лише по одному посесивному топоніму утворено від назви тварини та від назви демона: р. *Здбрья* < *здбрь (Здбрь?)* + *-ja (там же, 63), ур. (ліс) *Чьртовъ* < *чьртъ (Чьртъ?)* + -овъ (там же, 174).

Найвищу продуктивність у межах посесивів виявляють два словотвірні типи. Перший тип — це похідні з нині архаїчним суфіксом *-j- (понад 38 % від усіх посесивів), який переважно в поєднанні з -ь утворював топоніми чол. роду включно до XIII ст. (м. *Вьз(ь)вагьль* < **Вьз(ь)вагьльъ* + *-jь; 1257 р. — там же, 36), що природно з огляду на поширеність таких об'єктів, як *градъ*, *городъ*, *горо-*

двѣць, двѣрь тощо: двѣрь *Радьславль* < *Радьславъ* + *-jь (там же, 114), градъ *Любьць* < *Любьць* + *-jь (там же, 86), пос. *Воинь* < *воинь* + *-jь (там же, 32); менше дериватів мають форманти *-ja та *-ju, що утворюють відповідно назви жің. роду і топоніми в множині: печера *ДомамирА* < *Домамиръ* + *-ja (там же, 51), ворота *Кѣзьньчи* < *кѣзьньчь* + *-ju (там же, 74). Другий тип становлять посесиви із суфіксом -ов- / -єв- (менше 41% від усіх присвійних назв), який також взаємодіє переважно із закінченням -ъ іменників чоловічого роду, рідко з -а в топонімах жіночого роду й досить активно, особливо на тлі попередньої групи без присвійних утворень середнього роду, із закінченням -о / -є (6 % від усіх посесивів), що пов'язано з називанням таких типів об'єктів, як *село*, *сільцо*, *поле*, *болото*, *гумно* тощо: сільце *Игорєво* < *Игорь* + -єво (там же, 63), поле *Перєтєво* < **Перєтєть* + -ово (ЕСЛГНІР, 98), бол. *Быково* < *Быкъ* + -ово (там же, 26).

Нижчу продуктивність (близько 20 % від усіх посесивів) виявляє суфікс -ин-, що зумовлено меншим поширенням твірних а-основ, з якими взаємодіє цей формант. З-поміж зазначених похідних так само переважають топоніми чоловічого роду на -ъ, а деривати в інших морфологічних формах є поодинокими: нива *Нѣжсатина* < *Нѣжсат* + -ина (там же, 93), с. *Перєдславино* < *Перєдслава* (очевидно, ім'я дочки князя Володимира Святославича) + -ино (там же, 97), ворота *Гридъшини* < *Гридъша* (демінутив на -ша від гіпокористики *Грида* або *Гридъ* імені *Григори*) + -ини (там же, 46).

Оказіональною серед посесивів є назва м. *Дєрєвичь*, яка утворена від етноніма **Дєрєва* «деревляни» за допомогою суфікса -ичь (там же, 51), очевидно, під впливом відповідних патронімів і гідронімів (див.: *Удєць*, *Удичь*), хоч не виключено, що це топонім на *-jь від незафіксованого антропоніма **Дєрєвить*.

Меншу групу становлять афіксальні утворення у формі іменників (понад 14 % від усіх похідних назв і понад 30 % від назв топонімного рівня деривації), з-поміж яких значно переважають суфіксальні топоніми (понад 12 % від усіх дериватів і близько 27 % від назв топонімного рівня деривації): р. *Бѣлька* < *бѣльи* + -ька (там же, 27), м. *Камєньць* < *камєнь* + -ць (там же, 66), м. *Мичьскъ* < р. *Мика* + -ьскъ (там же, 89), р. *СальницА* < *сальни* + -ицА (там же, 129). Вони об'єднуються в 20 словотвірних типів з різною продуктивністю формантів. Найпродуктивнішими є назви із суфіксом праслов'янського походження -ицА у власне топонімній функції, який є універсальним ономастичним формантом праслов'янської доби¹⁶ і, зокрема, одним з найпоширеніших в українській гідронімії та в «різних кінцях слов'янської території»¹⁷ (близько 28 % від усіх суфіксальних похідних); напр.: м. *КотєльницА* < *котєльнь(ъ)* «котловинний» (там же, 72–73), р. *ОльшаницА* < *ольшань(ъ)* (там же, 95), гора *ЩьковицА* < *щькови* < *щька* «крутий берег річки» (там же, 176). Формант -ицА взаємодіє переважно з основами прикметників, які вказують на певні особливості відповідної місцевості, тому, крім зазначених вище, його важливою функцією є і субстантивувальна.

Наступним за продуктивністю в системі іменникових за формою топонімів є словотвірний тип із загальнослов'янським формантом прикметникового походження -ьскъ у релятивній функції (близько 17 % від усіх суфіксальних утворень), який після занепаду редукованих завдяки нульовому закінченню перейшов в іменникову парадигму: м. *Орєльскъ* < р. *Орєль* (там же, 96), м. *Чьрторыискъ* < р. і ур. *Чьрторыя* (там же, 174). Суфікс -ьскъ в абсолютній

¹⁶ Желєзняк І. М. Знач. праця.— С. 68.

¹⁷ Трубацев О. Н. Названия рек Правобережной Украины : Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация.— М., 1968.— С. 171.

більшості приєднується до топонімних основ, що називають інші (переважно суміжні) географічні об'єкти.

До відносно продуктивних належить суто слов'янський словотвірний тип із суфіксом праслов'янського походження *-ьць* у релятивно-демінутивній функції (менше 14% суфіксальних дериватів), який також поширений у давній топонімії всіх слов'янських країн¹⁸: р. *Доньць* < р. *Донь* (там же, 52), пос. *Теремьць* < *теремь* «терем, палац» (там же, 157), ур. *Двбьньць* < *двбьнь* «дубовий» (там же, 53), м. *Татиньць* < *татиньи* «належний злодієві» (там же, 156–157). Формант *-ьць* взаємодіє переважно з основами топонімів, ГТ та релятивних або посесивних прикметників.

Невисоку продуктивність у творенні київськоруських топонімів виявляє архаїчний словотвірний тип із загальнослов'янським формантом **-j(ь)* (близько 11 % суфіксальних дериватів), який вважають власне гідронімним суфіксом, що приєднувався переважно до односкладових основ¹⁹. Така функція цього форманта підтверджується утвореними за його допомогою літописними назвами, усі з яких є саме гідронімами: рр. *Рдть*, *Рьсь*, *Свинь*, *Сьжсь*, *Сьлдьчь*, *Дьберєжсь*, *Дьновь* (там же, 126–127, 128, 130–131, 151–152, 152, 163, 167–168), *Стырь* (ЕСТУ, 450–451). Більшість таких назв утворено ще в праслов'янській мові, коли гідронімний суфікс **-jь* виявляв найвищу продуктивність, яка на початок київськоруської доби вже згасала на відміну від омонімічного посесивного суфікса.

Непродуктивним є словотвірний тип з нині архаїчним суфіксом *-ань* у топонімній функції, який зафіксовано всього в кількох назвах (близько 6 % суфіксальних дериватів), дві з яких повторюються: р. і ур. *Желань*, ур. *Житань*, ур. *Корань* (там же, 59, 70). Цікаво, що три з чотирьох топонімів на *-ань* називають урочища, у зв'язку з чим можна припускати певну словотвірну спеціалізацію цього форманта.

Інші 14 словотвірних типів суфіксальних топонімів у формі іменників представлені поодинокими похідними (переважно по одному утворенню), які разом становлять близько 24 % суфіксальних дериватів: р. *Бобрька* < *бобрь* + *-ька* (там же, 20), пос. *Семьнь* < р. *Семь* + *-ьнь* (там же, 141), р. *Горина* < *горá* + *-ина* (там же, 44), м. *Калиусь* < *каль* «бруд» + *-усь* (там же, 65), м. *Коростьнь* < *корост-* + *-ьнь* (там же, 70), ур. *Кдчарь* < *кдча* + *-арь* (там же, 75), р. *Л(ь)тава* < псл. **lut-* «болото, грязь» + **-ava* або заст. друс. *-áva* (там же, 83), р. *Льбьдь* < псл. **lyb-* «близько, гойдатися, труситися; болото» + *-едь* / *-ьдь* (там же, 83–84), м. *Моровишкь* < *морава* або *Морава* + *-ийскь* (ускладнений варіант суфікс *-ьскь*) (там же, 89), м. *Ольшьє* < *ольха* + **-ьје* (там же, 95), р. *Сьтомла* < *сьть* + *-омла* (там же, 155), м. *Теребовль* < *теребити* «розчищати» або *теребь* «розчищена від чагарника під ниву земля» + *-овль* (там же, 157), р. *Трѣбежсь* < *трѣба* «обмежене берегами вузьке русло річки, потоку тощо» + *-єжсь* (там же, 478), м. *Тьльмачь* < **tьlm-* «битися; давити; товпитися, тиснутися, купчитися» + **-ачь*, друс. *-ачь* (там же, 473), пос. *Ддечь*, *Удичь* < р. *Дда* + *-ечь* / *-ичь* (ЕСТУ, 484). Усі зазначені суфікси вживаються в топонімній функції, хоч вона подекуди є набутою під впливом продуктивності в мові певного словотвірного типу, бо в утворенні окремих назв задіяні такі форманти, які в українській та інших слов'янських мовах етимологічно не виражали географічного значення; пор., наприклад, суфікс *-ичь* у гідронімі *Удичь* та інших давніх назвах річок (ЕСТУ,

¹⁸ Там же. — С. 221.

¹⁹ Желєзняк І. М. Значч. праця. — С. 148.

110, 473, 484), який виник з **-itjo-* в демінутивно-патронімічній функції або з **-ikjo-* в агентивно-інструментальній функції²⁰.

Із сучасного погляду впадає у вічі те, що значна частина з них уже в київсько-руську добу набувала ознак застарілості й приєднувалася до давніх (переважно праслов'янських) основ. Інша (менша) частина була непродуктивною, але із датками окремих формантів до зростання активності в наступні періоди розвитку української топонімії (наприклад, суфікс *-ък-а*). Привертає увагу і те, що ойконім *Ольшье*, який кваліфікують як похідний із суфіксам **-ъје*, є поодиноким представником цього словотвірного типу в топонімії, оскільки високу продуктивність він виявляє в географічній термінології. З огляду на це назва поселення могла виникнути семантичним способом від відповідного суфіксального апелатива; пор. ще топонім *Подольє*, який кваліфікують як похідний із формантом **-ъје* від ГТ *подоль* (ЕСЛГНПР, 103), хоч імовірнішим є його утворення способом онімізації суфіксального ГТ *подольє*, укр. *поділля* «низовинна місцевість; долина» (СУМ, 6, 746).

Непродуктивними в системі афіксальних топонімів є назви, утворені префіксально-суфіксальним (конфіксальним) способом. Більшість із них (вісім з десяти) називає великі території за відношенням до басейну річок, тобто є відгідронімними хоронімами, і лише дві назви мотивовані ГТ. Усі похідні цього різновиду морфологічного способу об'єднані кількома словотвірними типами з відповідними конфіксами:

1) *По-* + твірне слово (гідронім) + **-ъје*: місцевість *Побожье*, області *Подес(ь)ньє*, *Порьсьє*, *Посьльє*, земля *Посемье* (ЕСЛГНПР, 102–103, 109);

2) *По-* + твірне слово (ГТ) + **-ъь*: м. *Попашь* < *паша* «лука, зелений корм» (там же, 108);

3) *По-* + твірне слово (гідронім) + *-(ин)а*: обл. *Погорина* (там же, 102–103);

4) *За-* + твірне слово (гідронім) + **-ъје*: терит. *Задес(ь)ньє* (там же, 60);

5) *За-* + твірне слово (ГТ) + *-ьскь*: м. *Заръчьскь* < *рѣка* (там же, 61);

6) *Межи-* + твірне слово (гідронім) + **-ъје*: м. *Межибожье* < рр. *Богъ і Божькь* (там же, 88).

Як видно з фактичного матеріалу, половину префіксально-суфіксальних топонімів становлять відгідронімні похідні з конфіксом *По-... *-ъје*, а кожний інший тип представлений одним утворенням. За своїм релятивно-обставинним значенням і мотиваційними зв'язками з твірними словами такі топоніми відносять до так званих назв-орієнтирів, які мають давні витоки, різноманітні словотвірні типи і становлять досить чисельну групу в системі мікротопонімів різних слов'янських мов²¹, хоч подекуди до них безпідставно відносять лексико-семантичні утворення від власних чи загальних назв з відповідними конфіксами²².

До давньоукраїнських назв-орієнтирів належать також два префіксальні топоніми: ур. *Порохъна* < *По-* + гідронім **Рохъна* (літоп. *Рахъна*) (там же, 109), м. *Зарьтми* < *За-* + р. *Рьтъ* (там же, 61), в останньому з яких відбулася не зовсім зрозуміла флективна трансформація (очевидно, прикметникове закінчення приєднано пізніше для узгодження категорії роду ойконіма зі співвідносним номенклатурним іменем). Непродуктивність таких топонімів спричинена зага-

²⁰ Лучик В. В. Про деякі особливості формування похідних на *-ич* в українській мові // Питання мовознавства : Зб. наук. праць на честь 70-річчя Володимира Олександровича Горпинича. — Кіровоград, 1997. — С. 121–130.

²¹ Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. — Кіровоград, 1996. — С. 91–95.

²² Див., наприклад: Подольская Н. В. Знач. праця. — С. 31–95.

льномовною обмеженістю іменників як частини мови щодо можливостей «суто» префіксального словотворення, хоч у системі мікротопонімів такі похідні є відносно активними.

Непродуктивними в давньоукраїнській літописній топонімії є також флективні утворення, їх ще кваліфікують як конверсивні похідні, що формально зберігають основу твірного слова, яка внаслідок розширення іншим закінченням набуває нових граматичних і функціональних ознак. До таких назв належать: пос. *Вотънинь* < *вотнина* «масток, успадкований по батькові на правах повної власності; батьківщина, вотчина» (там же, 36), пос. *Гьлтавъ* < гідронім *Гьлтва* / *Голтва* (там же, 48), пос. *Серебраньии* < р. **Серебраналя* (там же, 142).

Ще одним різновидом морфологічного словотворення, який подекуди розглядають як окремий спосіб номінації, є основокладання, що в чистому вигляді належить до найдавніших способів деривації в індоєвропейських та інших мовах. Як і в українській мові загалом, у київськоруській топонімії воно реалізується або поєднанням лише основ, або основокладанням з паралельною суфіксацією. В «Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі» таких топонімів зафіксовано лише сім (менше 1 % від усіх дериватів і понад 2,5 % від утворень топонімного рівня деривації), з яких п'ять належать до «чистого» основокладання і два складносуфіксальні, тобто композити в системі давньоукраїнських географічних назв є непродуктивними: с. чи р. *Боловесь* < *боли* «великий, сильний» + *вось* «рів; русло» або *вьсь* «село» (там же, 22), м. *Трьполь* < *три* + *поле* (там же, 159–160), м. *Дстилогь* < *дсть(є)* + *логь* або *логь* (там же, 168), терит. *Бѣлоберезьє* < *бѣлы* + *березь* + *-ьє (там же, 27). Причини такого стану криються насамперед у тому, що на час зародження абсолютної більшості київськоруських топонімів актуальною була номінація географічних об'єктів за однією мотиваційною ознакою. Це, зокрема, відрізняло такі назви від тогочасних (язичницьких за походженням) антропонімів, у складній основі яких часто поєднували побажання новонародженому бути, стати кимось або подібним до когось, чогось. Порівняймо, наприклад, утворені від особових імен-композитів топоніми з посесивним суфіксом *-їь: м. *Богдславль* < *Богдславль*, двір *Бориславль* < *Бориславль*, *Володимирь* < *Володимирь*, м. *Вьсєволожь* < *Вьсєволодь*, ур. *Радосьинь* < **Радосьинь*, двір *Ярославль* < *Ярославль* (там же, 20, 23, 33–34, 39–40, 114, 178). Із часом значне збільшення кількості поселень, угідь, інших створених або засвоєних людиною об'єктів і необхідність їх протиставлення численним старим спричинилися до активного використання в топонімній номінації також нових основ, що вплинуло, зокрема, і на активізацію композитів у наступні періоди.

З тієї ж причини непродуктивними в київськоруський період є топоніми, утворені синтаксичним способом (усього десять назв), який характеризується зміною синтаксичної структури похідної назви порівняно з твірним словом або словосполученням і виявляє значну специфіку на тлі апелятивної лексики. Якщо в системі загальних назв лексико-синтаксичний спосіб пов'язаний здебільшого зі злиттям словосполучень в одне слово (юкстапозит) та зі збереженням попередніх синтаксичних відношень між компонентами (*вищезгданий* < *вище* *згданий*, *риба-меч* < *риба* + *меч*, *ніслязавтра* < *нісля* + *завтра*), то в топонімії такий різновид цього способу непродуктивний. Він реалізовувався здебільшого завдяки коротким формам прикметників у функції означень, які могли без морфологічних змін приєднуватися до опорного компонента: м. *Бѣльгородь* < *бѣль* + *городь* (там же, 27–28); з відомих прикладів зазначеного типу можна назвати ще друс. *Новьгородь*, польський ойконім *Białystok* < *biały* + *stok*, назву с. *Івангород*

на Кіровоградщині. Натомість природними є протилежні за характером формування структури топоніми, які утворені шляхом розширення їхньої синтаксичної будови зазвичай на основі однокомпонентних (рідше двокомпонентних) назв, унаслідок чого формуються складені деривати: країна *Великаа Скъѣ* < *Скиф(ь)* (там же, 30) + *Великаа*, м. *Мальи Новгородъ* < *Новгородъ* (там же, 87) + *Мальи* тощо. Таким способом творяться топоніми переважно від назв суміжних або суспільно відомих об'єктів відповідного типу для протиставлення їх за актуальною ознакою, якою в київськоруський період найчастіше був розмір поселень, річок, територій.

Отже, словотворення топонімів київськоруського (давньоукраїнського) періоду відбувалося в межах характерних для української мови основних способів: лексико-семантичного (семантичного), морфологічного, морфолого-синтаксичного та лексико-синтаксичного (синтаксичного), але зі значною специфікою порівняно із загальними назвами. Лексико-семантичні та морфолого-синтаксичні утворення, які виникали без будь-яких матеріально виражених словотвірних засобів, тобто внаслідок функціональної трансформації наявних у мові слів, утворюють групу похідних так званого дотопонімного рівня деривації (відапелятивні та відонімні похідні ще називають первинними топонімами, а відтопонімні назви — вторинними топонімами), що становлять близько 55 % від загальної кількості дериватів. Решта (понад 45 %) похідних належить до назв топонімного рівня деривації, які характеризуються використанням у процесі словотворення певних топоформантів. Такими є частина назв, утворених з паралельним використанням морфолого-синтаксичного способу, усі морфологічні та синтаксичні похідні. Що ж до засобів творення давньоукраїнських топонімів, то в переважній більшості проаналізованих автохтонних назв (за свідченнями літописів, що в основному описували події на підконтрольних Київській Русі землях, таких топонімів близько 95 %) використовуються основи та афікси праслов'янського й східнослов'янського походження, частина яких виявляє ознаки застарілості, а інші — різний ступінь продуктивності.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ЕСЛГНПР — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак.— К., 1985.— 255 с.
 ЕСТУ — *Лучик В. В.* Етимологічний словник топонімів України / Відп. ред. В. Г. Скляренко.— К., 2014.— 544 с.
 ЕСУМ 6 — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 2012.— Т. 6.— 568 с.
 СУМ 6 — Словник української мови : В 11 т. / Гол. ред. І. К. Білодід.— К., 1975.— Т. 6. — 832 с.

V. V. LUCHYK

HISTORICAL WORD FORMATION OF UKRAINIAN TOPONYMS: KYIV RUS' (OLD UKRAINIAN) PERIOD

The article analyses methods and means of formation of over 590 derivatives out of around 640 registered toponyms of the Kyiv Rus' period of 11th — beginning of 14th century that are recorded by Old Rus' chronicles in the territories now belonging to Ukraine. Despite long standing and sometimes even prehistoric origin of geographical names recorded in the chronicles, vast majority of them has express word formation inheritance in terms of lexical-semantic, morphological-syntactical, morphological and syntactical methods that demonstrate significant specifics in the process of realization as compared to appellatives.

Keywords: toponyms, word formation, methods of word formation, word formation type, Kyiv Rus' (Old Ukrainian).